

Harakers kyrka

Exteriör renovering 2005

Antikvarisk kontroll

Harakers prästgård 1:4
Harakers socken
Västmanland

Helén Sjökvist

Innehållsförteckning

Inledning.....	1
Bakgrund.....	2
Harakers kyrka.....	2
Tidigare renoveringar av kyrkans tak.....	3
Senaste fasadrenovering.....	4
Färgsättning.....	4
Övrigt.....	4
Genomförande.....	4
Plåttäckning av långhustaket.....	4
Omtäckning av lanterninen.....	6
Utbyte av rötskadade delar i tornet.....	9
Omförgyllning av korset.....	10
Fönster och tornluckor.....	12
Puts och fasadavfärgning.....	12
Takavvattning.....	12
Bårhus och murade grindstolpar vid entré.....	12
Referenser.....	16
Otryckta källor.....	16
Litteratur.....	16
Tekniska och administrativa uppgifter.....	16

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 57 20
E-post: info@kmmd.se

© Kulturmiljövård Mälardalen 2007

Omslagsfoto: Harakers kyrka från sydöst efter renoveringen. Foto Helén Sjökvist.

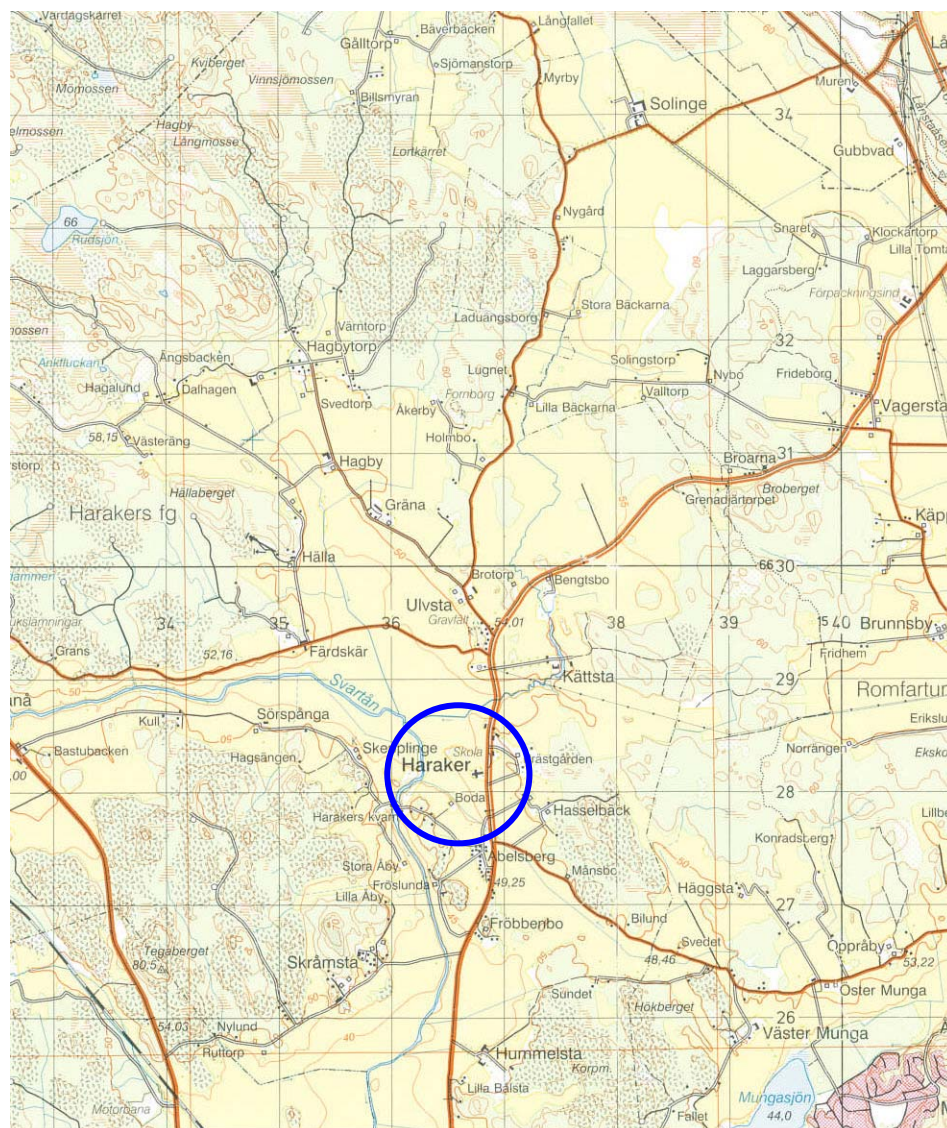
Kartor ur allmänt kartmaterial: Lantmäteriet. Ärende nr MS2006/01407.

ISSN: 1653-7408
ISBN-10:91-85591-61-0
ISBN-13:978-91-85591-61-9

Tryck: Kulturmiljövård Mälardalen 2007

Inledning

Harakers kyrka genomgick under 2005 en exteriör renovering. Tillstånd till arbetet gavs av Länsstyrelsen 2003-01-10 dnr 433-12621-02. Arbetet stod under antikvarisk kontroll av Västmanlands läns museum. Arbetet med rapporten är slutfört av Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen.

Figur 1. Harakers kyrka markerad på Gröna kartan 11G NO Västerås.

Bakgrund

Harakers kyrka

I Harakers kyrkby finns förutom kyrkan ett relativt välbevarat skolhus från 1882, ett löneboställe och prästgården från 1700-talet. Sockencentrumet uppvisar alltså spår efter flera av de viktiga funktioner som historiskt sett ingått i socknens uppdrag.

När kyrkan ursprungligen uppfördes råder delade meningar om. Uppgifter om att kyrkan uppfördes redan på 1300-talet brukar ofta läggas fram, och kyrkan skulle enligt dessa uppgifter då ha omfattat sakristia och cirka 2/3 av dagens långhus.¹ Dessa uppgifter är dock osäkra och man får kanske ändå räkna med att kyrkan är uppförd under 1400-talets senare hälft då den till stor del ommurades med tegel eller nyuppfördes. Kyrkans dopfont från 1100-talet gör dock att man kan tro att det finns en äldre föregångare till kyrkan.

Stjärnvalven slogs över kyrkorummet som därmed indelades i tre travéer. För att motverka valvens trycklaster uppfördes sju strävpelare runt ytterväggarna. Mot slutet av 1400-talet blev kyrkans första torn rest över västgaveln. Av kyrkorummets medeltida måleridekorering återstår idag åtta invigningskors. Vad som i övrigt kan ha funnits togs bort då valv och väggar motivmålades 1618 på initiativ av Svanå bruks dåvarande ägare, Ebba Brahe och Jacob Pontusson De la Gardie, till deras bröllop det året.

Figur 2: Harakers kyrks som den presenteras i Olof Graus Beskrifning öfver Wästmanland 1754

Vid 1700-talets slut räckte kyrkobyggnaden inte längre till för att rymma hela socknens befolkning. Valven och väggarna i den västliga delen av kyrkan liksom sakristian var vid denna tid även i så dålig kondition att man beslutade sig för att genomföra en större tillbyggnad vilken kom till stånd 1795-98.

Den västliga travén samt tornet revs och man förlängde kyrkorummet 6 meter mot väster samt uppförde ett nytt torn med vapenhus. Ritningarna upprättades av P W Palmroth. Nya takstolar byggdes och yttertakets brutet sadeltak, helt i linje med tidens stilideal. Taket täcktes därefter med tjärade spån. Endast den nya lanternin som krönte tornet täcktes med kopparplåt.

¹ Hammarskiöld s. 4

De strävpelare som sedan valvslagningen burit upp vissa tryckklaster från valven revs för att ge fasaderna ett mer symmetriskt utseende. Endast strävpelaren i det nordöstra hörnet behölls. Där det gamla vapenhuset stått omskapades ingången till en sydportal.

Kyrkans nyklassicistiska formspråk med det brutna takfallet över långhuset var kanske egentligen avsett för ett järnplåttak. Det var generellt sett vanligt att man ändå lade spån på landsbygdskyrkorna med anledning av att detta var ett betydligt billigare taktäckningsmaterial. I och med att man utvecklade bättre metoder för att valsa plåt under 1800-talet sjönk priserna på plåten och under slutet av seklet ersattes en stor mängd spåntak med järnplåt.²

Figur 3: Harakers kyrka. Äldre vykort. VLM arkiv.

Tidigare renoveringar av kyrkans tak

Vid en renovering av kyrkan 1884 byttes långhusets spåntak till ett enkelfalsat järnplåttak, lagt på glespanel.³ Även den tidigare spånklädda tornkransen kläddes med järnplåt vid denna tid.

När det gäller lanterninen täcktes den redan vid uppförandet i slutet av 1700-talet med kopparplåt. Det finns uppgifter om att taket på lanterninen lades om 1874. Vid omtäckningen 2005 upptäcktes på lanterninens västra vägg, till höger om fönstret, en anteckning med rödkrita på underliggande panel. Texten tyddes till JP (och något som ev. kan vara ett Anno) 1884. Texten fortsatte en bit ned, men den täcktes vid besiktningstillfället delvis av kopparplåten. År 1884 installerades en ny åskledare i tornet samtidigt som långhusets tak och tornkransen plåttäcktes, från att tidigare ha varit spåntäckta vilket gör att man kan anta att man även täckte om väggarna på lanterninen vid denna tid. Med tanke på variationen i storlek på kopparplåtarna kan man tänka sig att man återanvänt äldre kopparplåt. Plåten tycks dock vara valsad, vilket blev en vanligt förekommande metod omkring 1800⁴. Bland annat introducerades då de så kallade Avesta-valsarna för valsning av kopparplåt⁵.

² Tollstén s. 23

³ Hammarskiöld 2004 s. 10

⁴ Rosén. <http://www.teokonsult.se/plat/plhistor.htm>.

⁵ Illustrerad teknisk tidning no 51, 23 december 1871.

Vid en renovering 1972-73 ersattes den gamla järnplåtstäckningen på tornkransen med kopparplåt.⁶ Senaste underhållet gjordes 1990 då man även genomförde vissa lagningar av långhustaket.

Senaste fasadrenovering

Den senaste större fasadrenoveringen ägde rum 1972-73. Kyrkans fasader hade då varit dåliga en länge tid. Det fanns till och med oro från församlingens sida att stycken av fasadputs skulle falla ned på besökare.

Arbetena vid 1972 - 73 års renovering omfattade fasader, fönster, yttertak samt nytt singeldike kring kyrkan. Vid grundstockning för djupare lagningar av fasaden användes KC-bruk platsblandat med hydrauliskt kalkbruk och standardcement. Ytstockningar och putsning gjordes med våtsläckt så kallad restaureringskalk.

Färgsättning

Vid den färgdokumentation som gjordes i anslutning till skador visade sig kyrkan ha haft flera olika kulörer. Sedan renoveringen av fasaderna 1892 tycks de spriputsade fasaderna dock ha varit gula (Hammarskiöld)

Under nuvarande gula kulör finns även spår efter flera andra färgsättningar. Exempelvis kunde man invid sakristians fönster mot norr se ett avsnitt med grövre slagen puts med rosa nyans motsvarande cirka 94/48A:15 enligt kalkfärg 90. (25 kg kalkpasta, 175 g guldockor, 325 gram engelskt rött, 50 g grön umbra).

I övrigt fanns även flera gula nyanser motsvarande, enligt kalkfärgslikare 90, cirka nummer 46:5, 25 kg kalkpasta + 3000 g 46 obränd terra.

Övrigt

Vid nedknackning av putsen kunde konstateras att tegelstorleken på norra väggen var 30x10x15 cm. Strävpelarnas tegelstorlek var 27,5x7x9 cm. Ytan var inte tillräcklig för att ge en uppfattning om tegelförbanden.

Genomförande

Plåttäckning av långhustaket

Långhusets dittillsvarande spåntak byttes 1884 till ett enkelfalsat järnplåttak, lagt på glespanel. Även tornkransen kläddes med järnplåt. Senaste underhållet på taket gjordes 1990 då man även genomförde vissa lagningar av långhustaket.

Plåten var före renoveringen 2005 hårt rostangripen, i synnerhet på norra takfallet. Vid nedplockningen av taket kunde konstateras att det fanns flera olika typer av plåt, en del gammal kraftig järnplåt samt en del nyare galvad plåt. Exempelvis var plåten längst ned mot takfoten bytt mot galvad plåt, troligen vid renoveringen 1972-73. Även södra takfallet mot väster var delvis bytt sedan tidigare.

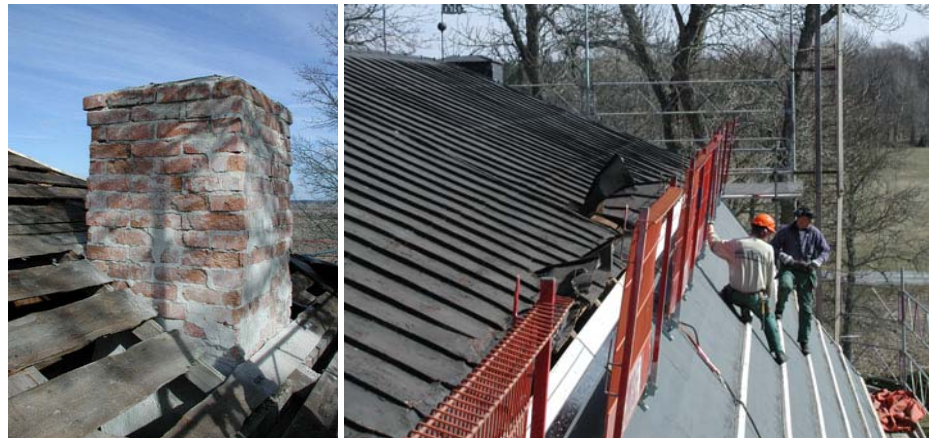
⁶ Hammarskiöld 2004 s. 12.

Takstolen har takstolar med c/c cirka 130 cm. Vissa mindre rötskador fanns i takstolen vilka åtgärdades. Omläggningen av långhustaket innebar att det gamla, glest lagda undertaket med bakar från 1884 togs bort och ersattes med ett spontat undertak. Därefter lades papp på takfallen. Den nya plåten har en polyesterbaserad beläggning med matt svart kulör. Fabrikatet är Prelac Nova, som skall vara övermålningsbar med exempelvis linoljefärg vid framtida underhåll. Tvärfalsarna lades med någon centimeters förvrandring för att få ett bra tekniskt resultat men samtidigt behålla så mycket som möjligt av det äldre utseendet på läggningen.

Eftersom taket belades med papp behövdes även en viss luftning i takfoten tillkomma. Kilar på 15 mm i tjockaste änden och cirka 500 mm långa lades därför på takstolarna. Ventilationsspalten försågs med ett insektsnät av metall vid takfoten.

Vindskivorna mot öster målades med linoljefärg i kulören S1005-G90Y. Skorstenen plättäcktes på nytt och försågs med en flack huv. Flera tegelstenar i murstocken låg före renoveringen löst efter att murbruket mattat ut. Stenarna lades i kalkbruk. Man har även tagit upp en ventil i skorstenen från vinden för att kunna utnyttja denna som ventilation för vindsutrymmet.

Vindflöjeln, med texten CS 1765, rostskyddsbehandlades och målades med svart linoljefärg. Även skador i infästningen åtgärdades. Den befintliga tak- och väggstegen på norra sidan togs bort och ersattes inte.

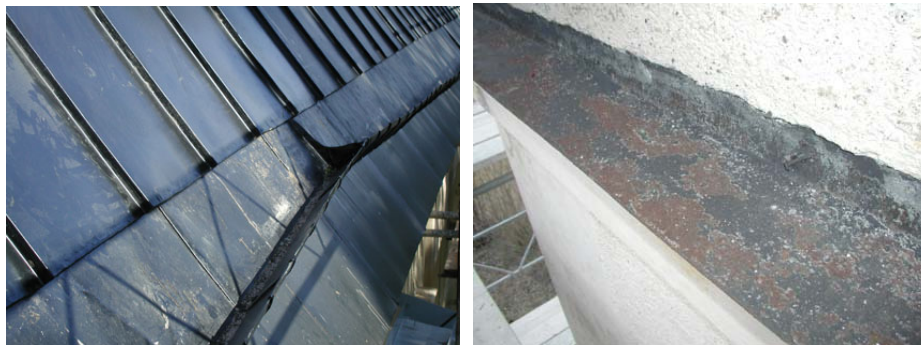
Figur 4. Skorstenen avtäck. Stenarna ligger delvis lösa i det starkt vittrade bruket. På bilden syns även den äldre glespanel som tidigare låg som undertak. Digitalfoto VLM.

Figur 5. Långhustaket under omläggning. Digitalfoto VLM.

Figur 6. Avtäckning mellan långhustak och tornets takavvattning. Digitalfoto VLM.

Figur 7. Nytt råspontundertak från långhusvinden. Digitalfoto VLM.

Figur 8. Nytilverkad ståndränna på långhustaket. Digitalfoto VLM.

Figur 9. Rostskador på äldre avtäckning av mittelbandsgesims på tornet. Digitalfoto VLM.

Figur 10, t.v: Omtäckt skorsten Långhusets östra del. Foto VLM 104058:7.

Figur 11, t.h: Ommålad vimpel på taket. Foto: VLM 104058:8.

Omtäckning av lanterninen

Till en början var det osäkert i vilken omfattning man skulle behöva byta koppartäckningen på lanterninen. Vid närmare besiktning då ställningarna kommit upp visade det sig dock att det fanns stora skador i täckningen.

Kopparplåten på lanterninens sidor var infäst med synliga spik. Dessa hade även lossnat bitvis och plåtar satt löst. Bland annat fanns problem i anslutning till infästningar av åskledaren. Kopparplåten hade även oxiderat kraftigt bitvis och var i synnerhet på norra sidan mycket tunn. Även de senare omlagda delarna på tornkransen hade skador på grund av genomspikning. De äldre tunna plåtarna på södra sidan var mycket olika i storlek och satt med förskjutningar på upp emot 14 - 20 cm. Eventuellt kan plåten ha blivit återanvänd från en tidigare täckning.

Den tidigare mycket smäckra takluckan på lanterninhuvens östra sida byttes till en mer modernt utförande, även om man försökte hålla ned höjden på sargen runt om. Huvan på lanterninen papptäcktes innan den nya koppartäckningen vilket ledde till att man även behövde en ventilering utöver fönstren längre ned.

Istället för att lägga denna ventilering på sidan lades den under kulan till det krönande korset. Sidorna på lanterninen papptäcktes däremot inte.

Även de plåtavtäckningar som täcker tornets mittelbandsgesims var mycket rostskadade och byttes.

Figur 12. Äldre plättäckning på lanternin. Foto: VLM 104095:10.

Figur 13. Detalj av kopparplättäckning med olik stora plåtar, norra sidan. Digitalfoto: VLM.

Figur 14. Äldre taklucka på tornlanternin. Digitalfoto VLM.

Figur 15. Underlagspanel lanternin, text med rödkrita. Digitalfoto VLM.

Figur 16. Detaljbild enkelfalsning av äldre kopparplåt på lanternin. Foto VLM 104115:13.

Figur 17. Äldre koppartäckning vid överdel fönster lanternin. Digitalfoto VLM.

Figur 18. Svängda falsar har spruckit på grund av vindbelastning. Foto Oscar Mässing.
 Figur 19. Hål fanns i kopparplåten på flera ställen, exempelvis takfot. Foto Oscar Mässing.

Figur 20. Lanterninen omtäckt med ny kopparplåt samt korset nyförgyllt. Digitalfoto VLM.
 Figur 21. Äldre koppartäckning direkt under korset och kulan på lanterninen. Foto Oscar Mässing.

Figur 22. Detalj av falsning av ny kopparplåt på lanternin. Digitalfoto VLM.
 Figur 23. Ny koppartäckning vid överdel fönster. Digitalfoto VLM.

Utbyte av rötskadade delar i tornet

De läckage som under lång tid tycks ha funnits i anslutning till tornfönstren hade givit upphov till omfattande skador i tornets stomme. I synnerhet gällde detta de vertikala bjälkarna under lanerninfönstren där vatten har runnit. Närmare 30 - 40 % av virket högs ur och bultades samman med nytt virke. Även de bjälkar som ligger runt om lanterninen under fönstren byttes alla utom en. Träförstärkningar är gjorda under tre av fyra fönster.

I synnerhet har lagningar och förstärkning av konstruktionen på andra våningen över klockorna. Till en början hade tryckimpregnerat virke använts för lagningar men eftersom detta ansågs olämpligt ur antikvarisk synpunkt övergick man till icke impregnerat virke.

Bjälklaget i våningen över klockorna var även det skadat vilket gjorde att man här lät förstärka två av de rötskadade bjälkarna genom förband som bultats. Nya trappstegar byggdes även i lanterninen upp till takluckan eftersom den äldre stegen var i så pass dåligt skick att vissa steg fattades.

På våningen över klockorna, i tornets nordöstra hörn, återfanns även ett meddelande från en av dem som troligen varit med och uppfört tornet. Året 1796 var inristat tillsammans med några svårtydda bokstäver

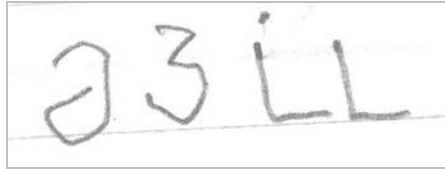
Figur 24. Nya trappor upp till lanterninens taklucka. Digitalfoto VLM.

Figur 25. Förstärkning av konstruktionen i tornet, två våningar över klockorna. Digitalfoto VLM.

Figur 26. Förstärkning av konstruktionen under fönster i lanterninvåningen. Man har även satt ett kopparbleck i fönstret. Digitalfoto VLM.

Figur 27. Förstärkning av bjälkar i tornbjälklag i våningen över klockorna. Digitalfoto VLM.

Figur 28: Avritning av bokstäver inristade i tornet.

Omförgyllning av korset

Korset togs ned för omförgyllning. Korsstocken var koniskt formad och hela stocken var tjärad. Man hade även använt kilar för att få korset stadigt mot korsstocken. Inga rötskador fanns.

Vid nedtagningen hittades inuti kulan ett rör med ett kroppåsbrev skrivet 1935 då det nuvarande korset ersatte ett äldre. Vid återuppsättningen lades det äldre brevet tillbaka med ett nyskrivet därtill.

År 1935 redtog det gamla
av älder och rötta nästan helt
mutnade korsot samt ersat-
tes med det nuvarande.

Korsot kläddes med ny koppar
av Sirmann Edström och Brundell,
Nåsterås, förgyldes jämte glo-
ben med halvslaget guld av
artisten Jonas Lindkvist. Tings-
mäjden, Vaksala, nå behostnad
av Godägaren W. Theodor West-
ling, Hagby.

Det nya korsot jämte globen upp-
sattes den 26 oktober 1935.

Rytkoherde var då Carl Axel Nord.

Rytkovårdare voro:

Herrmansäg. Per Erik Egelius.

Hasselbäck.

Lantbrukare Karl Empid Johanson.

Skarplinge, samt

Rytkovårdare: Erik Axel Thulin.

Blåsbo.

Mätte korsot på visa gårdsvan-
drare vägen till "hammet!"

Maraker den 26 oktober 1935.

Carl Axel Nord.

Figur 29. Brev funnet i korsot.

Fönster och tornluckor

Fönstren i tornet var illa åtgångna av väder och vind samt av läckaget i tornet. Det södra fönstret i lanterninen försågs med ny mittpost och tvärposter. Lunettfönstret behölls men övriga bågar nytillverkades. I det västra fönstret byttes en tvärpost. Ytterligare tre bågar utöver de fyra i söderfönstret nytillverkades.

Samtliga fönster och luckor är målade med rödbrun linoljefärg från Wibo S7020-Y70R. Kulören är framtagen utifrån tidigare färgsättning. Luckorna var före ommålningen svarta men skrapning visade att de dessförinnan haft ungefär samma färgsättning som fönsterbågarna. Man återgick därför till denna enhetliga färgsättning.

Puts och fasadavfärgning

Före arbetets påbörjande gjordes en analys av puts och färg för att konstatera färgtyp och eventuellt innehåll av järnvitriol. Provsvaret visade att samtliga analyserade färgskikt bestod av kalkfärg samt att ingen järnvitriol fanns i vare sig färg eller puts.

Till grundningsbruk användes Hydrauliskt kalkbruk Serpo 109. Till stockningsbruk användes lufthärdande kalkbruk Serpo 142 resp 144. Till Spritputsbruk användes kalkbaserad dolomitspritputs från Maxit Serpo 146, 0-5 mm. Då rundkornig sand inte gick att få med så liten diameter användes kross.

Putsen knackades ned endast där stora bomytor med sprickor fanns.

Ankarlut var rostangripna och rostskyddsbehandlades samt putsades över där så var möjligt. Där ankarsluten låg i liv med putsen rostskyddsbehandlades de och målades med svart linoljefärg.

Avfärgningen gjordes med Gotlandskalk, Serpo 248, 130 liter vatten, 25 kg kalkpasta, 3000 g nr 46 obränd terra. Kalkfärgen fixerades med kalkvatten.

Takavvattning

Ståldrännen på långhustaket är tillverkad med rännkrokar. Koppartäckningen på lanterninen har försetts med ståldränna med inklädd brädstomme.

Även stuprören från tornet är tillverkade i koppar även om problem kan komma att uppstå med kopparutfällningar på järnplåtstaket.

Nya stuprör är tillverkade av galvad plåt och har färgats in i fasadkulören motsvarande NCS S2020-Y30R. Falsarna har vänts utåt för att minska risken för skador i putsen. Utkastarna är utförda med spetsiga vinklar. Målningen på den galvade plåten på stuprören är utförd efter betning med häftprimer PVB18116 och toppmålning med Polyrotanfärg.

Bårhus och murade grindstolpar vid entré

Även bårhuset och de två grindstolparna vid den södra entrén har åtgärdats. Skiffertaket på bårhuset har rengjorts försiktigt med högtrycksvätt. Vissa putslagningar har gjorts.

Grindstolparna har putslagats och avfärgats samt försetts med ett bleck i anslutningen till stenmuren för att minska problemen med frostsprängning av putsen. Plåtavtäckningar och grindar måningsbehandlades med linoljefärg. Putsilagningar har gjorts lika som på kyrkan med undantag för att man här använt spritputs med rundkornig ärtsingel med diameter 10 mm, serpo 147.

Figur 30: Bräder från det gamla undertaket. Foto VLM.

Figur 31, rad ett t.v: Ommålade fönsterbågar och karmar. Digitalfoto VLM.

Figur 32, rad ett t.h: Ommålade ljudluckor i tornet. Digitalfoto VLM.

Figur 33. Nedknackning av puts på norra sidan. Digitalfoto VLM.

Figur 34. Nedknackning av puts på norra sidan. Digitalfoto VLM.

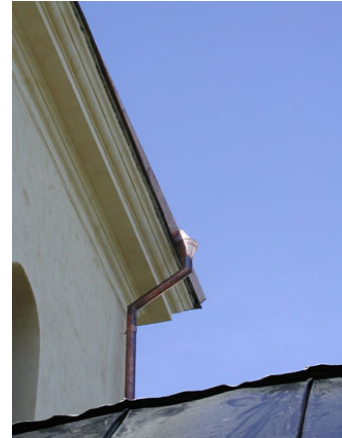
Figur 35. Putslagning på norra sidan. Digitalfoto VLM.

Figur 36. Nedknackning av puts från sträppelare i nordöst. Digitalfoto VLM.

Figur 37. Norra fasaden färdigställd. Digitalfoto VLM.

Figur 38. Anfärgning av södra fasaden. Digitalfoto VLM.

Figur 39, rad två t.v: Bårhuset färdigställt. Digitalfoto VLM.

Figur 40, rad två t.b: Ny takavvattning i koppars på tornet. Digitalfoto VLM.

Figur 41. Grindstolpar vid entré färdigställda. Digitalfoto VLM.

Figur 42. Stuprör på långhus av galvad plåt, infärgade i fasadkulör. Digitalfoto VLM.

Figur 43: Interiör mot koret i Harakers kyrka. Foto: VLM 104058:3

Referenser

Otryckta källor

Hammarskiöld, Rolf: Karakterisering av Harakers kyrka. Västerås stift 2004

Rosén, Claes. Plåthistoria. <http://www.teokonsult.se/plat/plhistor.htm>.

Litteratur

Ahlberg, Hakon och Björklund, Staffan. 2000. Västmanlands kyrkor i ord och bild; Förlag Staffan Björklund. Borlänge.

Illustrerad teknisk tidning no 51, 23 december 1871.

Tollstén, Kristin. 1984. Spån. Kulturminnesvård 1984:4, Riksantikvarieämbetet Stockholm.

Tekniska och administrativa uppgifter

Kulturmiljövård Mälardalen nr:	06000
Länsmuseets dnr	VLM 020247
Länsstyrelsen dnr:	433-12621-02
Fastighetsbeteckning:	Harakers prästgård 1:4
Landskap:	Västmanland
Län:	Västmanlands län
Socken:	Haraker
Kommun:	Västerås
Ägare-beställare:	Västerås kyrkliga samfällighet
Entreprenör:	PEAB Sverige AB Box 877 721 36 Västerås
Plåtkonsult	Mälardalens tak och fasadkonsult Oscar Mässing
Antikvarisk kontroll:	Västmanlands läns museum Helén Sjökvist

